

doi.org/10.17721/1728-2721.2019.73.2]

17. IUCN. *What is a protected area?* URL: <https://www.iucn.org/theme/protected-areas/about>
18. *Official site of National Natural Park "Holosiyivskiy"* (2018). Territorial structure. URL: <http://nppg.gov.ua/uk/ter-structure>. [In Ukrainian].
[Офіційний сайт НПП «Голосіївський». Територіальна структура. 2018. URL: <http://nppg.gov.ua/uk/ter-structure>]
19. Marynych O. M., Parhomenko H. O., Petrenko O. M., Shyshchenko P. H. (2003). Improved physical-geographical zoning of the Ukraine. *Ukrainian geographical journal*, 1, 16-20 [In Ukrainian].
[Маринич О.М., Пархоменко Г.О., Петренко О.М., Шищенко П.Г. Удосконалена схема фізико-географічного районування України // Укр. геогр. журн. 2003. № 1. С. 16-20.]
20. Onyshhenko V. A., Prjadko O. I., Virchenko V. M., Arap R. Ya., Orlov O. O., Datsiuk V. V. (2016) Vascular plants and bryophytes of Holosiyivskiy National Nature Park. *Kyiv*, 94 p. [In Ukrainian].
[Онищенко В.А., Прядко О.І., Вірченко В.М., Арап Р.Я., Орлов О.О., Дацюк В.В. Судинні рослини і мохоподібні національного природного парку "Голосіївський". Київ, 2016. 94 с.]
21. Sotnyk L. P. (2018). Phytopathological studies of oak tree stands on the territory of NPP "Holosiyivskiy" in the conditions of the transformed environment. In: *Proceedings of the 2nd International Scientific and Practical Conference "Problems of Ecology and Evolution of Ecosystems in Conditions of the Transformed Environment"*, Chernihiv, 11-12 March 2018, 123-126. [In Ukrainian].
[Сотник Л.П. Фітопатологічні дослідження дубових деревостанів на території НПП «Голосіївський» в умовах трансформованого середовища. Матеріали II Міжн. наук.-практ. конференції «Проблеми екології та еволюції екосистем в умовах трансформованого середовища», Чернігів, 11-12 жовтня 2018 р. С. 123-126.]
22. Parnikoza I. Ju., Shevchenko M. S., Petrenko N. A. (2008). The current state of rare plants populations of Holosiyivskiy forest in Kyiv. *Actual problems of botany and ecology*. Iss. 2, 105-115. [In Ukrainian].
[Парнікоза І.Ю., Шевченко М.С., Петренко Н.А. Сучасний стан популяцій рідкісних рослин Голосіївського лісу в м. Києві. Актуальні проблеми ботаніки та екології. 2008. Вип. 2. С. 105-115.]

Стаття надійшла до редакції 4.10.2019

УДК 502.2(477) «15/16»

DOI: <https://doi.org/10.15407/ugz2019.04.049>

Б.В. Кіндюк¹, В.Н. Патlachук², О.В. Патlachук³

¹Інститут законодавства Верховної Ради України, Київ

²Національний університет державної фіскальної служби України, Ірпінь, Київська область

³Донецький інститут Приватного акціонерного товариства «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія Управління Персоналом», Краматорськ, Донецька область

ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ТА ОХОРОНА НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА НА ЗЕМЛЯХ ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦТВА

У статті розглянуто питання природокористування, охорони природи, захисту окремих природних об'єктів на землях українського козацтва. Реконструювання картини природних умов, зокрема особливостей клімату, водності річок, площі лісів та їх видового складу, поширення різних видів тварин у період з другої половини XVII до кінця XVIII ст., тобто у час розквіту та занепаду Запорізької Січі, здійснено на основі архівних матеріалів, наукової літератури, картографічних творів та інших джерел. Заходи, здійснювані на землях українського козацтва стосовно природокористування та охорони природи, розглянуто на підставі універсалів українських гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, Івана Скоропадського та Кирила Розумовського, що збереглися до наших часів, а також нормативно-правових актів Коша, зокрема надання дозволів (ордерів) на різні види та обсяги природокористування, а також наказів паланкової та полкової старшини, що встановлювали не лише обмеження на використання природних ресурсів, а й відповідальність за їх порушення. Досвід українського козацтва у сфері охорони природи набуває особливої актуальності в нинішніх умовах.

Ключові слова: Запорізька Січ; українське козацтво; охорона природи; гетьманські універсали; Ордери Коша.

© Б.В. Кіндюк, В.Н. Патlachук, О.В. Патlachук, 2019

ISSN 1561-4980. Укр. геогр. журн. 2019, 4(108)

B.V. Kindiuk¹, V.N. Patlachuk², O.V. Patlachuk³¹ Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine, Kyiv² National University of the State Fiscal Service of Ukraine, Irpin, Kyiv region³ Donetsk Institute of Private Joint Stock Company «Higher Educational Institution «Interregional Academy of Personnel Management», Kramatorsk, Donetsk region**ENVIRONMENTAL MANAGEMENT AND ENVIRONMENTAL PROTECTION ON ZAPOROZHYYE COSSACKS LANDS**

The article deals with the nature protection and usage of natural objects, which are necessary for the life of any person in all times. The object of the study is the natural conditions, climatic peculiarities, geographical environment, full-flowing of rivers, and forests areas during the second half of the XVII – end of the XVIII centuries, that is, during the heyday and decline of Zaporizhzhya Sich. The presented material mainly focuses on the Ukrainian hetmans' universals and Kosh's orders, which are the normative consolidation base for the investigation aspects. The mentioned documents were organized in the following directions: forests, fishing, hunting, haymowing, and winter abode constructing. The paper proves the fact that the Russian authorities carried out the colonial policy, aimed at destroying of the Cossack lands natural resources, by means of unlimited, forests utilizing, hunting and fishing.

Keywords: Zaporizhzhya Sich; Ukrainian Cossacks; nature protection; hetman orders (universals); Kosh warrants.

Актуальність теми дослідження

Рациональне природокористування і охорона навколишнього середовища є одним з найважливіших завдань українського суспільства.

В опрацюванні проблем природокористування значну роль відіграє географічна наука. Існує декілька визначень поняття «природокористування», але за будь-яких підходів – це насамперед відношення людини і суспільства до компонентів природи, яке розкривається в особливостях використання окремих видів ресурсів.

На різних етапах розвитку суспільства взаємодія людини та природи має свої особливості, що властиве і для території України з її давно освоєними територіями [1].

При цьому, важливим є досвід, накопичений в різні історичні часи стосовно цих питань. Одним із таких підходів є досвід українського козацтва у сфері охорони природи, який може бути використаний в сьогоdnішніх умовах.

По-перше, слід реконструювати картину природного середовища і господарського використання природних об'єктів у Запорізькій Січі на підставі зібраних архівних матеріалів, наукової літератури та інших джерел. З метою вирішення цього завдання необхідно встановити особливості клімату, гідрологічного режиму водних об'єктів, з'ясувати площу лісів, різноманітність флори та фауни, що дасть змогу виявити характерні риси господарського життя українського козацтва.

По-друге, – розглянути заходи, здійснювані козаками щодо збереження природи регіону, популяцій тваринного та рослинного світу на підставі нормативно-правових актів, Універсалів українських гетьманів, наказів Коша. На додаток

до цього, важливим є розгляд природоохоронної політики українського козацтва шляхом створення спеціальних козацьких підрозділів, діяльність яких була спрямована на захист об'єктів навколишнього середовища.

Отже, в умовах сучасних екологічних проблем доцільно розглянути досвід їх вирішення та важливі аспекти природоохоронної діяльності, дослідивши історико-географічну ситуацію у сфері природокористування на прикладі українського козацтва.

Стан вивченості питання та аналіз публікацій

Вивченню географічного середовища, природокористування українського козацтва присвячено значний обсяг наукової літератури. Це праці А.О. Скальковського, О.І. Гуржия, В.О. Голобуцького, М. Кириченко, Н.Д. Полонської-Василенко, С.І. Мишецького, А.В. Бойко, А.І. Рігельмана, В.А. Смоля, Ю.А. Мицик, І.О. Іванцова, В.С. Степанкова та інших. Особливий інтерес представляють історичні розробки Д.І. Яворницького, який досліджував природне середовище, історію козацтва, проводив археологічні розкопки, встановлював місця розташування зимівників. Питання охорони природи на землях українського козацтва фрагментарно розглядали І.М. Грозовський, О.І. Логвіненко, Б.В. Кіндюк, К.Г. Лащенко, В.П. Ващенко, Н.М. Фроюк, А.Д. Бегека. Значний внесок у вивчення природоохоронної політики козацтва зробив видатний український вчений, академік М.Е. Слабченко. Незважаючи на наявність значної кількості досліджень, питання природокористування та охорони навколишнього середовища українського

козацтва потребують систематизації та детальнішого розгляду.

Мета цієї публікації – дослідження особливостей природокористування та охорони навколишнього середовища на землях Запорізької Січі.

Виклад основного матеріалу

Історія створення Запорізької Січі починається з 1572 р., коли за наказом польського короля Стефана Баторі був створений підрозділ реєстрових козаків з 300 осіб для протидії набігам татар. Поступово на території середнього і нижнього Придніпров'я, де знаходились значні масиви незаселених земель, була організована Запорозька Січ з військово-адміністративною організацією.

До її складу входило вісім паланок [2], де знаходились поселення з укріпленням та козацьким гарнізоном на чолі з полковником; до складу їх входило 38 куренів (*рис. 1*).

Характерною рисою розташування паланок було їх розміщення на територіях частково сучасної лісостепової зони (Протовчанська, Орільська, Самарська, частково Бугогардівська), а також значної частини степової зони (Кальміуська, Прогноїнська, Інгулецька, Кодацька).

Кліматичні особливості степової зони досліджував український географ І. Бучинський шляхом аналізу кліматичних умов протягом майже 2400 років, починаючи з часів Геродота [3, с. 84]. За статистичними даними, зібраними вченим, в період з 1701 по 1800 рр. на півдні України спостерігалось 19 випадків засух, 25 повеней, 16 суворих зим, десятки інтенсивних хуртовин, а також 13 випадків голодних років внаслідок непогоди. На думку дослідника, на основі даних про зміни кількості опадів і сумарної сонячної радіації, проаналізованих за достатньо тривалий період часу, степову зону можна поділити на смуги, що вирізнялись рослинним і ґрунтовим покривом, мікрокліматичними особливостями, фауною. Ці кліматичні особливості, а також наявність великих масивів чорноземів високої якості сприяли розвитку інтенсивного сільського господарства.

Загалом життя козаків у досліджуваній час значною мірою залежало від навколишніх чинників – кліматичних умов, родючості ґрунту, площ лісів, кількості тварин, птахів, інших представників флори та фауни, водності річок.

Д.І. Яворницький вважав, що степи являли собою безмежно розвинуту зелену скатертину, неосяжну шовкову пелену з мальовничими скелями, багатоводними ріками, плодоносними ост-

ровами й вічно зеленіючими балками й долинами [4, с. 122].

Важливе значення в житті українського козацтва відігравали водні об'єкти, гідрологічний режим яких досліджував Г.І. Швець. За даними вченого, з другої половини XVII ст. до середини XVIII ст. спостерігається збільшення кількості повеней, більшість з яких була історично найвищою по відношенню до числа зафіксованих в інші історичні періоди. Згідно зібраних ним даних водність в середині XIX ст. порівняно з показниками XVII – XVIII ст. є значно нижчою, фіксується зменшення її рівнів, що призвело до неможливості використання деяких річок як судноплавних [5, с.45].

Важливим показником умов природокористування українського козацтва є площа лісів, яка була реконструйована українським лісівником С.А. Генсіруком [6, с. 35]. На підставі аналізу складу ґрунтів та археологічних досліджень вчений довів, що ліси займали значні площі на берегах річок Дніпра, Південного Бугу і далі до Чорного моря. Основними видами дерев були дуби, берест, ясен, клен, липа; в них водились зубри, дикі коні, олені, бобри, лані, дикі кабани та інших звірі, які ставали об'єктами полювання для козаків. Щодо риболовлі, то в річках водилось багато видів риби, до числа яких відносились такі цінні види як форель та стерлядь.

Виходячи з особливостей географічного положення Запорозької Січі необхідно зазначити, що значна площа лісів була розташована на території північних паланок – Самарської, Орільської і Протовчанської, де знаходились найбільш відомі лісові масиви – Нерубай і Чорний ліс. Саме в цей період виникло висловлювання «втік до Чорного лісу», що означало «став гайдамаком».

Значне вирубування лісів на землях українського козацтва, інтенсивність якого значно зростає у період російсько-турецьких воєн протягом XVIII ст., призвела до значної ерозії ґрунтів, особливо по берегах річок і балок, та вплинула на зменшення видової популяції флори та фауни. Завдяки таким антропогенним впливам рельєф цієї частини України на початок XIX ст. зазнав значних руйнівних змін через наявність великої кількості еродованих земель, а також збільшення місць розташування балок, вярків, видолинків.

Розвиток господарства Запорізької Січі потребував значних лісових ресурсів як будівельного матеріалу та як теплової енергії для опалення та приготування їжі. При цьому ліс використовував-

Рис. 1. Паланковий устрій Запорозьких Вольностей

Джерело: Енциклопедія історії України. Т.3. Київ: Наукова думка, 2005. С. 274.

ся запорізькими козаками та їх сусідами – татарами, ногайцями та переселенцями з Сербії та інших країн, що будували населені пункти на українських землях, наслідком чого було створення таких районів як Сербія та Слов'яно-Сербія. Така ситуація призвела до збільшення обсягів вирубок лісів для побудови населених пунктів, фортифікаційних споруд, фортець Української та Дніпровської ліній укріплень, а також використання деревини для воєнних цілей.

Зазначені обставини мали негативні наслідки для лісових масивів, що потребувало підготовки українськими гетьманами та кошовими отаманами документів, спрямованих на збереження природних об'єктів. До наших часів збереглося п'ять таких актів, два з яких було видано Богданом Хмельницьким, та по одному Іваном Мазепою, Іваном Скоропадським та Кирилом Розумовським.

Універсал Богдана Хмельницького від 22 листопада 1649 р. закріплював положення про охорону лісів у Київському Михайлівському Золотоверхому монастирі, який був одним з найбільших монастирів стародавнього Києва. Цей документ засвідчував повноваження та обов'язки сотника Васильківського та козаків селищ Глеваха, Малютинка, Юріївка щодо охорони лісу. Причиною підготовки універсалу стала скарга ігумена монастиря про те, що козаки в результаті проведення незаконних рубок завдали значних збитків лісам. Тому гетьман заборонив нищити ліси шляхом вирубування, взагалі їздити до них та впровадив «суворе покарання» осіб, що вчинять такі дії. Контроль за виконанням приписів універсалу був у компетенції Васильківського сотника, який мав право притягувати винних до відповідальності. У разі зловживання владою сотником і виявлення порушень з його боку, ця посадова особа могла бути притягнена до гетьманського суду.

Другий Універсал, прийнятий Богданом Хмельницьким 5 червня 1656 р., стосувався Максаківського Спасо-Преображенського монастиря, який було засновано в середині XVI ст. біля поселення Максаківське. В тексті документа зазначалися причини його підготовки, до яких відносились скарги монахів на незаконні вирубки лісових масивів та косіння сіна. Заключна частина документа присвячена визначенню покарання тих осіб, які продовжують користуватись природними об'єктами, які належать монастирю, без дозволу займаються знищенням лісу та полюванням. Дія універсалу поширювалась також на полковників, осавулів, сотників, отаманів, старшин і рядових козаків та населення цього регіону.

Наступним актом був Охоронний лист Івана Мазепи від 29 січня 1692 р., який забороняв вирубувати ліс, що належав військовому товаришу К.Солонині. Причиною підготовки цього документа стала скарга, що в лісах навколо с. Євминки козаки Київського полку проводили незаконні рубки. За такі дії гетьманський універсал передбачав покарання у вигляді смертної кари та конфіскації зрубаних дерев.

З метою боротьби зі знищенням лісів гетьман Іван Скоропадський 12 липня 1721 р. видав спеціальний Указ, яким заборонив незаконні рубки лісів в Єлинських дібровах Троїцько-Ільвівського монастиря на Чернігівщині.

За правління гетьмана Кирила Розумовського також були прийняті відповідні документи, спрямовані на охорону природних об'єктів від незаконних рубок та пожеж. Так, 6 липня 1761 р. гетьман підписав Універсал, в якому перед козацькою старшиною ставилося завдання щодо збереження лісів, припинення їх знищення, а також проведення заходів боротьби з підпалами та псуванням лісових масивів. Як запобіжні заходи гетьман наказував козацькій старшині проводити контроль на базарах за продажем дров і обов'язково з'ясувати, в яких лісах проводились вирубування.

З метою проведення подальших досліджень було зібрано 26 Ордерів Коша, присвячених різним аспектам правової охорони лісів, тварин, риби, птахів, сінокосів. Захист навколишнього середовища був надзвичайно важливим для козацтва, адже, як вказує А.Д. Бегека, козаки добре знали тварин та корисні рослини, народні прикмети, що поклало основу козацьким традиціям, обрядам, звичаям, фольклору [7, с. 209].

Отже, розгляд питань захисту лісів показав, що цей важливий природний ресурс потребував від козаків постійної охорони на підставі звичаїв та різного роду нормативно-правових актів. Так, на території Запорозької Січі існували заборони на вирубування плодкових дерев для будь-яких потреб, а також використання сирої деревини для опалення. Інтерес представляють Ордери Коша, пов'язані з наданням дозволів на продаж земельних ділянок з розташованими на них лісами, передачею їх в користування та із заходами стосовно захисту лісових масивів від незаконних рубок. Питання про користування лісами у козаків вирішувалося в такий спосіб: існувала традиція прийняття Кошем рішення про їх надання в тимчасове користування, але після закінчення встановленого терміну даний природний об'єкт слід було повернути.

В архіві Коша зберігаються справи, в яких містяться донесення козацьких полковників щодо знищення байрачних лісів вздовж річки Самоткані переселенцями зі Слобідського полку, стосовно повної вирубки лісів, на місці яких залишились лише малі осередки лісового масиву. Так, 9 грудня 1772 р. Кіш надав Ордер полковнику козацької паланки Василю Ногаю, згідно якого потрібно було передати у тимчасове користування ліс на Сурському острові жителям Старого Кодаку Василю Бойко, Мартину Чорному, Фомі Гудзу. Документ містив припис про те, що орендарі лісу та фруктових дерев, які ростуть на Сурському острові та зазнали нищівних рубок, повинні захищати їх від знищення, дбати про них.

Згідно матеріалів Коша у козаків існували норми, згідно яких паланкова старшина також зобов'язувалася захищати лісові масиви від незаконного вирубування. Так, 24 січня 1767 р. Кіш надав Ордер полковнику Кодацької паланки Василю Стройному про запобіжні заходи для охорони лісу, розташованого у Ябуговому Байраку. У документі вказувалося, що мешканці постійно займаються знищенням цього лісу, і тому полковник мав право накладати штраф розміром 20 рублів за кожне зрубане дерево.

Серед матеріалів архіву Коша викликають інтерес нормативно-правові акти, в яких викладаються розпорядження щодо охорони лісів та протидії політиці російських військових, які потребували значного обсягу лісоматеріалу для задоволення господарських та воєнних потреб. Як приклад, можна навести документ Самарської інженерної

команди 1771 р., в якому викладаються прохання дозволити рубки лісу для укріплення Самарської оборонної лінії – 3,5 тис. дубових і соснових стволів дерев довжиною 2,5 – 3 сажени, тобто 4.5 – 6 метрів, листи генерал-майора К.Ф. Штофельна, який регулярно надсилав їх до Коша з проханням видачі дозволу на рубки лісу протягом 1764-1767 рр., зокрема 144 дерева для налагодження пошкоджених будівель у Биркутському воєнному таборі. Як вказує К.Г. Лашенко, на такі пропозиції Кіш часто надавав негативну відповідь, обгрунтовуючи її тим, що самарські ліси перебувають у критичному стані через надмірні вирубки у минулому [8, с. 154].

Для контролю за дотриманням правил користування лісами, сіножатями, місцями рибної ловлі Кіш створив роз'їзну команду під керівництвом Данила Малиновського, яка повинна була виявляти порушення та затримувати винних осіб. З метою збереження природних багатств Кіш видавав Ордери козакам на оренду окремих ділянок лісу, кількість яких, за даними К.Г. Лашенко, становила 160 документів [8, с. 158]. Такий підхід до використання природних об'єктів академік М.Е. Слабченко називав типом «мусульманського феодалізму» через те, що Кіш мав право змінити орендаря при порушенні ним правил користування [9, с. 245]. Аналогічним чином мешканці сусідніх земель також повинні були отримати дозвіл Коша або кошового отамана на право проводити рубки. На території Запорізької Січі діяли такі умови видачі такого дозвільного документу: обов'язково вказувалося скільки лісу, види дерев і для яких потреб їх використовують.

Спроби запорожців урегулювати питання охорони природи шляхом звернення до центральних чи місцевих російських установ не мали належного результату (див., наприклад, [10, с. 31]). Незважаючи на це, Кіш активно проводив політику у сфері охорони природи та боротьби з беззаконням, про що свідчать факти відмови Коша на їх запити з рубки лісів та навіть випадки конфіскації козаками незаконно зрубаних дерев.

Розгляд природоохоронної політики Коша у сфері охорони тварин та птахів доцільно розпочати з історичних та географічних особливостей ареалів їх перебування. Так, у період існування запорізького козацтва значну чисельність мали тарпани, байбаки, ховрахи, ведмеді, лисиці, козулі, борсуки, зайці, горностаї, бобрі, куниці. Знищення лісу мало для них катастрофічні на-

слідки – вимирання цілих видів лісових тварин, а також тварин зони степу, яким також необхідні лісові масиви та степовий ландшафт. У запорожців існували традиційні сезони полювання з урахуванням пір року, в які з'являвся та зростав молодняк, а також діяло чітке правило – не чіпати маленьких звірів, а полювання на них взагалі вважалося гріхом.

Нормативне закріплення норм щодо полювання на Січі базувалося на необхідності отримати Ордер Коша, в якому вказувалося відстріл якої кількості дичини дозволявся та за який період.

Значну увагу приділяли козаки охороні водних об'єктів, до яких відносились система малих річок, з якими було пов'язано життя та господарська діяльність українських козаків – Дніпро, Орель, Самара, Саксагань, Південний Буг, Кальміус та інші. В той історичний період Дніпро мав унікальну екологічну систему з притаманними тільки йому особливостями у вигляді системи порогів, а також неповторним розмаїттям флори та фауни. До річкової системи входив також басейн Бугу, другий за довжиною після Дніпра, який козаки вважали своїм територіально від р. Синюхи до самого гирла. Водні об'єкти були важливими засобами для торговельних відносин українських козаків, їх використовували для руху суден, доставки військ, зброї, амуніції, а також для рибальства та створення гардів – невеличких пунктів з переробки риби.

Загалом рибальство було одним із найпростіших способів добування їжі, а також забезпеченням стабільного та надійного заробітку. На те вказують дослідження Л. Львова, який писав, що ретельно охоронювані вантажі, які перевозили через українські землі, з рибними багатствами, сіллю з Криму давали значні доходи козакам, а їх вміст був основним предметом торгівлі для населення [11, с. 44].

До водних ресурсів Запорізької Січі також входили і соляні озера, розташовані на кордонах з Кримським ханством, на яких козаки займалися соляним промислом. На таку діяльність також повинен був бути дозвіл Кошу, спрямований на недопущення браконьєрського вилову на річках басейну Дніпра, Бугу, Інгулу, Інгульця, Орелі, Самари. З цією метою були організовані невеличкі рибно-переробні гарди, загальна кількість яких, за даними М. Товкайло та М. Будника, становила 34 пункти розташування [12, с. 82-84]. Прикладом акту, що узаконював Кошем соляну

торгівлю, був дозвільний документ від 5-го жовтня 1679 р., яким Полтавському монастирю було надано право на рибальство в р. Орелі з чітким уточненням термінів та обсягів вилову риби.

У сфері природокористування сінокошіння мало виключне значення з причини необхідності забезпечення фуражем коней, яких використовували в воєнних походах, та худоби для проведення сільськогосподарських робіт. В історичні часи козацтва рослинність території була представлена двома типами степу – різнотравним та типчакково-ковилловим. Перший з них займав північну частину козацьких земель, другий – середню, а регіони, що межували з Кримом, мали напівпустельну рослинність, яка з'являлася лише у весняний період. Такий вид рослинності давав можливість випасати великі табуни коней та утримувати значну кількість худоби. Про це свідчать і письмові джерела стосовно політики, спрямованої на сприяння господарській діяльності козаків.

Важливою формою природокористування було створення зимівників, які пройшли трансформацію від тимчасового сезонного місця розташування бойових дозорів, мисливців та рибалок до багатопрофільного фермерського господарства, яким зимівники стали наприкінці XVIII ст. Як вказує український історик А.В. Бойко, зимівники являли собою своєрідні хутори, які влаштовували козаки для розвитку скотарства, рибальства, бджільництва, хліборобства та інших промислів. Разом з тим, козаки, що жили в них, виконували воєнні, розвідувальні функції, які поєднували з сільськогосподарською працею та промислами [13, с. 4].

Економічна діяльність у зимівниках відповідала фермерському типу ведення господарства, ґрунтувалась на початкових капіталістичних засадах у зв'язку з тим, що запорожці наймали людей для проведення сільськогосподарських робіт, догляду за худобою та виконання інших функцій. Дослідник О.Л. Олійник наголошує: «Кіш, у кожному конкретному випадку, надавав козакам ордер на створення зимівників за умови залісення та охорони природних об'єктів» [14, с. 115]. За даними вченого, процес їх створення в 1770 – 1771 рр. мав інтенсивний характер, – дві сім'ї козаків створили зимівники навколо села Плахтіївка, запорожці Д. Губа і Л. Небоян – в Кам'янці, п'ять сімей – навколо с. Калужина на р. Омельничок, сім родин – навколо села

Боянського, 20 сімей – навколо містечка Мишулін Ріг, чотири родини – на землях Келебердянської сотні, 33 родини – на землях Переволочанської сотні. Загалом, за підрахунками, проведеними О.Л. Олійником, за різними оцінками навколо території Січі існувало 5767 зимівників. Крім того, російська влада після ліквідації Запорізької Січі використовувала зимівники як території для створення сіл та міст на українських землях.

Видача ордерів на створення зимівників часто мала на меті природоохоронний аспект, тому що в окремих випадках ставилась умова охорони та збереження природних об'єктів з дозволом користуватися ними та насаджувати нові дерева. В інших ситуаціях в ордері вказувалось, що за охорону природних об'єктів козакам дозволялось облаштувати хутір, збудувати хати, завести пасіки, а також косити сіно. У разі невиконання таких обов'язків, Кіш міг в одностайному порядку розірвати угоду та передати ділянку іншому користувачеві [14, с. 71].

Наявність природних багатств – лісів, річок, озер, лиманів, сіножатей, значної кількості флори і фауни та зосередження значної військової сили стала однією з причин підготовки Катериною II Маніфесту «Про знищення Запорізької Січі» 1775 р. У п. 2 документа вказувалося про те, що запорожці самовільно будували зимівники, заселяли їх людьми, протидіяли російській армії у використанні природних об'єктів і тому імперська влада вважала їх загрозою своїх інтересів.

Ліквідація Запорізької Січі значно погіршила стан природного середовища у цій частині України, а першим від вирубок росіян та переселенців постраждав найцінніший об'єкт регіону – Самарській ліс. Колоніальна політика російської влади призвела до масового знищення лісів і це мало результатом різке зменшення популяції флори та фауни, зміну типів рельєфу, наслідком чого стало масове розорювання ґрунтів, розвиток вітрової та водної ерозії, різке зменшення родючості ґрунтів.

Висновки

В результаті проведеного дослідження можна зробити такі висновки.

1) Охорона природи на землях українського козацтва проводилась на підставі Гетьманських універсалів, Ордерів Коша, наказів паланкової та полкової старшини, в яких вказувались конкретні заходи вирішення цього завдання та встановлю-

вались заходи відповідальності.

2) Вивчення наукових досліджень кліматологів, гідрологів, лісівників показало, що кліматичні умови у той історичний період відрізнялись наявністю аномальної кількості негативних природних явищ у вигляді засух, повеней, результатом яких було різке зниження врожайності. При цьому водність річок значно перевищувала нинішні значення, більшість з них використовували для судноплавства, доставки товарів та військової амуніції.

3) Природоохоронні заходи козацтва включали контроль за вирубуванням лісів, обсягами по-

лювання та рибальства, а також обов'язки із захисту природи шляхом видачі Ордерів Коша на створення зимівників. Проте загальна державна політика Російської імперської імперії, незважаючи на протидію запорізького Кошу, призвела до знищення багатьох видів рослин та тварин, зменшення рибних ресурсів.

4) Досвід українського козацтва у сфері охорони природи набуває особливої актуальності в нинішніх умовах, коли спостерігається катастрофічна деградація ґрунтів, скорочення площі лісів та видового складу флори та фауни, погіршення екологічного стану всіх компонентів природи.

References [Література]

1. *Geographical Science at the National Academy of Sciences of Ukraine* (2009). Ed. LG Rudenko. Kyiv, 2009. 129 p. [In Ukrainian].
[Географічна наука в Національній академії наук України / За ред. Л.Г.Руденка. Київ, 2009. С. 129.]
2. Slabchenko M. (1929). Palanka organization of Zaporizhzhya Liberties. In the book: *Proceedings of the Commission for the Study of the History of Western Russian and Ukrainian Law*. Iss. 6. Kiev. [In Ukrainian].
[Слабченко М. Паланкова організація Запорізьких Вольностей. В кн: Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. Вип. 6. Київ, 1929].
3. Buchinskyi I.E. (1963). *The climate of Ukraine in the past, present and future*. Leningrad. 360 p. [In Russian].
[Бучинський І.Е. Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем. Ленинград, 1963. 360 с.]
4. Yavornytskyi D.I. (1990). *History of Zaporizhzhya Cossacks*. In 3 volumes Vol. 1. Foreword by V.A.Smolii. Kyiv, 596 p. [In Ukrainian].
[Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. Т. 1 / Передмова В. А. Смолія. Київ, 1990. 596 с.]
5. Shvets G.I. (1964). *Water characteristics of rivers of Ukraine*. Kyiv. 191 p. [In Ukrainian].
[Швець Г.І. Характеристики водності річок України. Київ, 1964. 191 с.]
6. Gensiruk S.A. (2002). *Forests of Ukraine*. Lviv. 469 p. [In Ukrainian].
[Генсірук С. А. Ліси України. Львів, 2002. 469 с.]
7. Begeka A.D. (1997). *Nature conservation in Ukraine from ancient times to the end of XVIII century*. : teach. manual. Kyiv, 110 p. [In Ukrainian].
[Бегека А. Д. Охорона природи в Україні з найдавніших часів до кінця XVIII ст. : навч. посібник. Київ, 1997. 110 с.]
8. Lashchenko K.G. (1996). The problem of forest management in Zaporozhye in the light of documents from the Kosh Archive. *Southern Ukraine in the 18th-19th centuries*. Collection. Zaporizhzhia. Iss. 2, 100-107. [In Ukrainian].
[Лашченко К. Г. Проблема лісокористування на Запорожжі у світлі документів з Архіву Коша. Південна Україна у 18-19 ст. : Збірник. Запоріжжя, 1996. Вип. 2. С. 100-107.]
9. Slabchenko M.E. (2003). The social and legal organization of the Sich of Zaporizhia. Anthology of Ukrainian Legal Thought. In 6 vol. Vol. 3. *History of the State and Law of Ukraine: Cossack-Hetman Times*. Kyiv, 239 - 271. [In Ukrainian].
[Слабченко М. Е. Соціально-правова організація Січі Запорізької // Антологія української юридичної думки: в 6 т. Т.3: Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба. Київ, 2003. С. 239 – 271.]
10. Grozovskyi I.M. (2000). *New Sich Law (1734-1775)*. Educ. manual. Kharkiv. 108 p. [In Ukrainian].
[Грозовський І.М. Право Нової Січі (1734-1775 рр.). Навч. посібник. Харків, 2000. 108 с.]
11. Lvov L. (1895). *Relations between Zaporozhye and Crimea*. Odessa. 60 p. [In Russian].
[Львов Л. Отношения между Запорожьем и Крымом. Одесса, 1895. 60 с.]
12. Tovkailo M., Budnyk M. (1995). *Zaporizhzhya Guard*. *Kyiv antiquity*, 2, 82 – 84. [In Ukrainian].
[Товкайло М., Будник М. Запорізький Гард // Київська старовина. 1995. № 2. С. 82 – 84.]
13. Boiko A.V. (1995). *Zaporozhye winter quarters of the last quarter of XVIII century*. Zaporozhye. [In Russian].
[Бойко А.В. Запорізький зимівник останньої чверті XVIII століття. Запоріжжя, 1995.]
14. Oliinyk O.L. (2005). *The Zaporozhye winter quarters of the times of New Sich (1734-1775)*. Zaporozhye. 255 p. [In Ukrainian].
[Олійник О.Л. Запорізький зимівник часів Нової Січі (1734-1775). Запоріжжя, 2005. 255 с.]

Стаття надійшла до редакції 19.09.2019